

Jiří Šubrt – Marek Německý a kolektív: Jedinec a společnost. Úvahy nad konceptem homo sociologicus

Praha: SLON, Studijní texty 2018, 171 s. ISBN 978-80-7419-266-1

Autori recenzovanej knihy – Jiří Šubrt, Marek Německý, Miroslav Pauliček, Jakub Mlynář a Tomáš Diviák – sa zamerali na rozpracovanie jednej z kľúčových dilem sociológie, a to vzťahu medzi jednotlivcom a spoločnosťou. Svoju motiváciu odvodzujú od metateoretických úvah z knihy *Homo sociologicus* *Ralph* *Dahrendorfa* a konkrétne od znepokojujúceho pocitu, ktorý nás podľa Dahrendorfa môže preniknúť, keď začneme porovnávať svoju každodennú skúsenosť s tým, ako ľudskú bytosť zachytávajú, opisujú a vysvetľujú jednotlivé vedecké disciplíny, osobitne spoločenskovedné. Tieto nám ponúkli obrazy ako „homo oeconomicus“, „psychological man“, „homo politicus“ a „homo sociologicus“ a otázka, ktorú Dahrendorf v tejto súvislosti položil a ktorá zaujala aj autorov publikácie, je, či sú spoločenské vedy schopné svoje abstraktné, zjednodušené a zjednodušujúce predstavy o človeku obhájiť v konfrontácii s reálne žijúcimi ľuďmi a či tak vôbec musia robiť. Autori si zaumienili vrátiť sa k dilemám, ktoré Dahrendorf formuloval pred viac ako pol storočím: „Snažíme sa sledovať tieto problémy v historicko-sociologickej perspektíve ako témy, ktoré majú svoju určitú tradíciu, myšlienkový vývoj a v ňom určité kulminačné body.“ (s. 10)

Treba oceniť, že Jiří Šubrt a tím autorov recenzovanej knihy nekapitulujú pred touto témou, ktorá sa v sociológii opakovane vynára a zároveň zostáva stále nedoriešená. Opätovne tento problém – vzťah človeka a spoločnosti či spoločenskej stránky človeka – nielen pripomínajú, ale sa ho aj pokúšajú riešiť. Voči zvolenému historicko-sociologickému postupu nemožno nič namietat, keďže sa stal v tejto oblasti už takmer povinným, hoci to so sebou zároveň nesie aj riziko možnej kolonizácie myslenia v tradičných kategóriách. Autori knihy (hlavne Jiří Šubrt) v dvoch záverečných kapitolách však toto riziko využívajú vo svoj prospech. Poukazujú totiž na koncept spoločenských rol, ktorý sa zo súčasného sociologického diskurzu a teoretizovania takmer vytratil,

no podľa autorov knihy sa - v súlade s Dahrendorfom - spoločenská stránka človeka prejavuje predovšetkým v tom, že je *hráčom* spoločenských rol.

Knihla obsahuje úvod, štyri autorské kapitoly a rozsiahlu záverečnú kapitolu. V prvej kapitole *Ludský jedinec v dejinách sociologického myslenia* jej autori Miroslav Paulíček a Jakub Mlynář predstavujú prehľad významných teoretických názorov na vzťah človeka a spoločnosti v dejinách sociológie. V nadväznosti na Dahrendorfom inšpirovanú myšlienku, že vedy prinášajú redukované pohľady na človeka z hľadiska predmetu svojej vedy, Paulíček a Mlynář uvádzajú svoj teoretický prehľad dejín sociológie ako dejiny týchto redukcí či ako akumuláciu akcentovaných aspektov ľudského jedinca. Kapitola sa skladá z krátkych, približne jednostranových podkapitol venovaných jednotlivým autorom, prípadne podobným prístupom. Vybranými teoretikmi sú: A. Comte, H. Spencer, K. Marx, M. Weber, G. Simmel, É. Durkheim, S. Freud, V. Pareto, W. I. Thomas, F. Znaniecki, G. H. Mead, P. Sorokin, A. Schütz, T. Parsons, R. K. Merton, D. Riesman, E. Goffman, H. Garfinkel, P. L. Berger a T. Luckmann, N. Luhmann, G. C. Homans, J. Coleman, P. Bourdieu, A. Giddens a nakoniec kolektívnejšia podkapitola, zhrňajúca názory G. Lipovetského, Z. Baumana, U. Becka, A. Ehrenberga, Ch. Lasha a R. Sennetta.

Táto kapitola recenzovanej knihy je najľahšie prístupná kritike. Práve preto treba ako prvé zdôrazniť, že autori sa museli do tohto rizika vrhnúť vedome. Urobiť dôkladný prehľad teoretických názorov na spoločenskú stránku človeka a jej uskutočňovanie v spoločenských vzťahoch, a to v celých dejinách sociológie ako vedy jednoducho nie je možné stručne (kapitola má 26 strán), ak je to vôbec urobiť možné. Prvým problémom je samotný výber autorov či teórií, ktoré majú byť v prehľade zastúpené. V tomto ohľade si autori kapitoly počínali najlepšie – predstavili teórie, ktoré sa v danej oblasti radia medzi kánonické a vyzdvihli ich najčastejšie citované, a teda i vplyvné jadro. Oveľa viac otázok a pochybností plodí samotný spôsob zostavenia prehľadu, čiže nejakej osnovy či spôsobu predstavenia jednotlivých teórií a prístupov. V prospech autorov hrá to, že dané teórie sú natoľko rôznorodé, že prehľad je naozaj ťažké dať nejakú jednotiacu os. No z pohľadu čitateľa sa prehľad stáva miestami až chaotickým, keďže u niektorých teoretikov je dôkladnejšie rozpracovaný niektorý aspekt ich teórie, u iných je ponúknutý skôr celkový pohľad na ich odborný prístup, niekde sa rozvíja debata aj s kritikmi teórie, inde nie a podobne.

Paulíček a Mlynář sa pokúšajú tento problém vyriešiť v úplnom závere kapitoly, keď prezentované „akcenty“ v sociologickom teoretizovaní o človeku zhrňajú do troch základných dimenzií: protikladu medzi biologickým a spoločenským, napätia medzi racionalitou a emocionalitou a do dimenzie,

ktorá zachytáva situovanosť jedinca v rámci spoločenskej štruktúry a interakcií, teda v podstate vzťah človeka k jeho okoliu.

Aj keď spomínaný prehľad môže vzbudzovať kritiku, že predstavené koncepcie sú neúplné či vytrhnuté z kontextu prác daného autora, ako sme už uviedli, takto ladená kapitola sa mohla kritike tohto druhu len ťažko vyhnúť. Na druhej strane v štruktúre celej knihy má svoje miesto, pretože je pochopiteľné, že autori chceli čitateľa uviesť do obrazu o sociologickom uvažovaní o danej problematike. Túto úlohu kapitola uspokojujúco plní. Veľký význam môže mať tiež pre čitateľa, ktorý nie je v danej problematike celkom zorientovaný, alebo pre študentov, keďže ich spoľahlivo nasmeruje na koncepcie, ktoré by pri jej štúdiu rozhodne nemali obísť.

Nasledujúca kapitola Mareka Německého *Od voluntarizmu k funkcionalizmu: vývoj myslenia Talcotta Parsonsa od dôrazu na subjektívnu orientáciu aktéra k opisu funkcionálnych imperatívov systémov* sa podrobnejšie zameriava na teórie T. Parsonsa. Historickú perspektívu v nej zastupuje pohľad na vývoj Parsonsovho teoretizovania cez tri vývojové obdobia, ktoré Německý vymedzil v súlade so svetovou literatúrou. V prehľadoch dejín sociológie sa u Parsonsa obyčajne spomínajú dve obdobia, preto oceňujeme snahu autora kapitoly o úplnosť. Ako sám konštatuje, tretie obdobie jeho tvorby sa venuje kybernetickej hierarchii riadenia a neoevolucionistickej teórii spoločenskej zmeny a neprináša významné inovácie ku konceptu ľudského aktéra. Německý však našiel jednu výnimku a nenechal ju opomenutú. Aby sme aj tu urobili úplnosti zadosť, autor kapitoly rozlišuje ako prvé štádium Parsonsovej tvorby obdobie, keď sa sústredil na kritiku pozitivizmu a vypracovanie tzv. voluntaristickej teórie konania, druhé obdobie jeho tvorby je zase charakteristické snahou o integráciu štruktúralno-funkcionalistickej teórie z antropológie do sociológie využívaním podnetov z psychoanalýzy a vytvorením konceptu spoločenskej roly.

Německý predstavuje Parsonsovu kritiku pozitivizmu práve ako kritiku príliš redukcionistického poňatia človeka, ktorého Parsons videl predovšetkým ako hodnotiacu bytosť, ktorej konanie je zamerané na ultimatívne hodnoty a ciele, ideály, ktoré je však empiricky ťažké skúmať. Keďže ultimatívne hodnoty podľa Parsonsa prináležia komunitám a v účelovo-rationálnom konaní fungujú ako morálne normy, a nie ako normy efektivity, utilitarizmus obsahuje špecifickú normu racionálnej efektivity, ktorá je individualistická. Následne Německý uvádza Parsonsov pojem jednotky konania (unit act) ako špecifické poňatie konceptualizácie vzťahu medzi jednotlivcom a skupinou a načrtáva možnosti použitia tohto pojmu.

Druhé obdobie Parsonsovej tvorby (štruktúrno-funkcionalistické) Německý dokladá ako kontinuálne rozpracovanie predchádzajúceho obdobia (teória voluntaristického konania), pretože v ňom zasadil hlavné tézy jednotky konania

do teoretického náčrtu štruktúrneho poriadku spoločenskej reality, v ktorom vystupujú do popredia systémy spoločenských rol a statusov. V takto naznačenom rámci potom Nemecký oboznamuje čitateľa so základnými a najvplyvnejšími koncepciami Parsonsovej tvorby, od transformácií teórie konania cez vzorcové premenné (pattern variables) po teóriu systému osobnosti, funkcionalistickú schému systémov AGIL a z nej odvodenú schému LIGA pre fázy socializácie dieťaťa.

Určité pochybnosti v tejto analýze vzbudzuje používanie pojmu *homo duplex*, ktorý – aj pod vplyvom predchádzajúcej kapitoly – zrejme bude mať čitateľ tendenciu chápať ako Durkheimov pojem, v ktorom vystupuje do popredia dualita biologickej a spoločenskej stránky človeka, zatiaľ čo vo výklade autora tejto kapitoly sa v časti o inšpirácii Parsonsa psychoanalýzou bez upozornenia zrazu pojem *homo duplex* objavuje na vyjadrenie vzájomného prenikania medzi spoločnosťou a osobnosťou individua.

Kapitolu o Parsonsovom prínose k chápaniu vzťahu medzi jednotlivcom a spoločnosťou Nemecký uzatvára prehľadom téz *Roberta Dubina* o transformácii Parsonsovho poňatia aktéra a následne sumarizáciou jeho filozofickej antropológie a výkladu ľudského údely. Zdôrazňuje aktuálny význam Parsonsovho diela, ktoré neskoršie sociologické prúdy viac či menej odmietli.

Do súčasného sociologického teoretizovania čitateľa uvádza kapitola *Poňatie aktéra a jednaní v analytickej sociológii* autora Tomáša Diviáka. Analytická sociológia ako všeobecný reprezentant posledného teoretického obratu v sociológii – „obratu ku komplexnosti“ – má ambíciu spájať to najlepšie, k čomu doteraz sociologická teória dospela: realistický prístup založený na skúmaní skutočných spoločenských procesov (či skôr mechanizmov), ktoré vedú od spoločenského konania a interakcií medzi jednotlivcami k makrosopečenským javom, a to pomocou širokého využitia modelovania, hoci ide najmä o modelovanie prostredníctvom matematických, počítačových simulácií. Na celkové hodnotenie výsledkov tohto vnútorne rozmanitého prístupu je zatiaľ priskoro, no nateraz sa analytická sociológia javí ako jeden z najviac životaschopných, a rozhodne najpopulárnejších súčasných teoretických prístupov. Z tohto dôvodu dodáva tretia kapitola knihy veľkú aktuálnosť a v podaní Diviáka pôsobí aj ako potvrdenie aktuálnosti a invencie ostatných kapitol, keďže ukazuje, ako sa koncepcie z predchádzajúcich i z nasledujúcich kapitol premietajú do súčasného skúmania spoločenského správania.

Autor kapitoly sa v kontexte zamerania knihy sústreďí na najzaujímavejší počin analytickej sociológie, a to na snahu o prekonanie ontologického dualizmu medzi jednotlivcom a spoločenskými štruktúrami. Za ontologicky reálne síce títo sociológovia považujú konanie jednotlivcov, no umiestňujú ho do vždy prítomného rámca spoločenských vplyvov, ktoré sa stávajú súčasťou

konania aktéra prostredníctvom jeho spoločenskej racionality. Následne Diviák predstavuje viacero modelov tejto racionality a modelov konania aktérov, ktoré vytvorili reprezentanti analytickej sociológie ako S. Lindenberg (schéma RREEMM – *resourcefulness / restrictions / expectations / evaluation / motivation / meaning*, či GFT – *goal-framing theory* v spolupráci s L. Stegovou), P. Hedström (konceptia DBO – *desires – beliefs – opportunities*) či výskumný program R. Boudona, ktorý síce analytickú sociológiu predstihol, ale výdatne ju inšpiruje (TOR – *theory of ordinary rationality*), C. Kroneberg (konceptia MFS – *model of frame selection*). Sympatickou črtou kapitoly je to, že autor sa síce snaží vyzdvihnúť novátorské a prínosné zistenia teoretikov tohto prístupu, no jednoznačne predstavuje aj obmedzenia a kritiku analytickej sociológie.

Posledná kapitola *Homo sociologicus: čo sa skrýva za témou spoločenských rol* od Jiřího Šubrta je – napriek tomu, že každú z kapitol knihy možno čítať aj samostatne ako uzavretý celok – určitým vyvrcholením riešenia problematiky v recenzovanej knihe. Autor tu dôkladne predstavuje pojem *hrania spoločenských rol* ako ťažiskový nástroj na prepojenie dvoch zdanlivo protikladných stránok predmetného problému knihy. Možno s ním len súhlasiť, že „hranie rol predstavuje komplexný spoločenský fenomén, ktorý veľmi často významným spôsobom presahuje to, čo sa spája s konceptom spoločenskej roly a čo je obsiahnuté v samotných pravidlách a požiadavkách, ktorými je takáto rola vymedzená“. (s. 121) Šubrt veľmi vhodne začína od vysvetlenia pojmu *inštitúcia* a pripomína silné stránky teórie štruktúracie od *Anthonyho Giddensa*. Táto teória, zdá sa, sa od jej vzniku zaradila skôr medzi materiál prehľadov sociologických teórií než medzi skutočne používané nástroje sociologického skúmania a ako dokazujú aj úvahy Šubrta, jej nevyužitie je na škodu veci. Autor kapitoly najskôr rozvíja problematiku vzťahu medzi štruktúrami a aktérmi, pričom sa opiera o najvplyvnejšie a stále aktuálne teórie.

Dospieva tak k centrálnemu postaveniu pojmov spoločenská rola a status, ktoré v jadre svojej kapitoly obšírne analyzuje na základe relevantných teórií R. Lintona, G. H. Meada, J. L. Morena, E. Goffmana, H. Gertha a C. W. Millsa, D. Moora, R. K. Mertona, T. Parsonsa, R. Dahrendorfa, U. Gerhardta, P. L. Bergera a ďalších. Následne poukazuje na odklon súčasnej sociologickej teórie od pojmu spoločenskej roly (s istou výnimkou pretrvávajúceho skúmania profesiových a genderových rol) k holisticky uzavretejšiemu pojmu aktér a zdôrazňuje skrytý potenciál pojmu roly, predovšetkým pojmu hrania roly (ktoré veľmi inšpiratívne navzájom konceptuálne odlišuje).

Voči tejto kapitole máme jedinou zásadnejšiu výhradu, ktorá sa v rôznej miere týka aj ostatných kapitol a ktorú by zrejme iný recenzent označil aj za pozitívum. Je ňou väčší či menší, niekedy vedomý a inokedy zrejme aj nezámerný príklon k spoločenskému konštruktivismu. Jeho najsilnejším nositeľom je využitie knihy *P. L. Bergera* a *T. Luckmanna*, no v rôznej miere

sa prejavuje aj v ostatných koncepciách a v samotnom koncipovaní knihy sústredenom viac na aktéra a predovšetkým na jeho konanie. Ešte silnejšie vystupuje do popredia v závere knihy od Jiřího Šubrta – *Aktér a spoločenská realita: namiesto záveru*.

Treba povedať, že autori narábajú s konštruktivistickým prístupom vedome a otvorene, bez jednoznačného priklonenia sa k nemu a snažia sa ho vyvažovať pripomínaním vplyvu vonkajších faktorov na spoločenské konanie. Jednak východiskom pre skúmanie pre nich zostáva vo väčšej či menšej miere zvonku stvárnované konanie jednotlivcov. Nemožno nič namietat' proti argumentom, ktoré v knihe ukazujú na pojem hrania spoločenských rol ako na významné východisko pre skúmanie spoločenských javov, a tiež ako na nástroj na prekonanie teoretického dualizmu medzi jednotlivcom a spoločnosťou. Práve naopak, oživenie záujmu o tento pojem a teórie, ktoré autori knihy pripomenuli a vyzdvihli, môže prispieť k užitočnému rozvoju sociologickej teórie. Myslíme si však, že analýzy hrania rol by sa nemali viazať primárne na pojem jednotlivca či aktéra, ani nie na stále nie celkom pojmovo jasné „štruktúry“, ale skôr na povahu vzťahov, v ktorých jednotlivec tvorivo koná a prejavuje svoju spoločenskosť, ako na to kedysi upozornil *N. Elias*.

Nakoniec možno vyjadriť jedine odbornú radosť z toho, že autori vytvorili túto knihu. V prvom rade preto, že aj keď sa v hlavnom prúde súčasnej sociológie riešenie otázky vzťahu jednotlivca a spoločnosti akoby dostáva na okraj, autori pripomínajú stále aktuálnu nevyhnutnosť riešiť ju. Ďalej preto, že čitateľa sympaticky stručne usmerňujú, kadiaľ má vo svojom štúdiu tejto zložitej problematiky napredovať. A v neposlednom rade preto, že ponúkajú solídny a erudovaný základ poznatkov, ktoré sú nutné pre pochopenie miesta tejto problematiky v sociológii a pre riešenie tohto kľúčového problému.

Mária Suríková
Sociologický ústav SAV v Bratislave